

Het beeld als bron

De geïllustreerde tijdschriften als stiefkindje van historisch onderzoek

De snelle ineenstorting van het zuilenstelsel in de jaren zestig heeft vele onderzoekers beziggehouden. Desondanks zijn eenduidige verklaringen voor dit opmerkelijke verschijnsel nog steeds niet te geven en lijkt het er zelfs op dat het onderzoek op een dood spoor zit. Maar misschien is er wel een belangrijke bron over het hoofd gezien.

Ger van der Drift is
redacteur van *Kleio*

In 1984 verscheen er in - nota bene - *Kleio* een geruchtmakend artikel van de Rotterdamse hoogleraar Siep Stuurman getiteld 'Het zwarte gat van de jaren vijftig'. Daarin betoogde hij dat de oorzaken van de secularisering en de daarmee samenhangende ontzuiling niet alleen gezocht moesten worden in de jaren zestig, maar dat de eerste sporen ervan al eerder te vinden waren, namelijk in de jaren vijftig. Voor velen was deze hypothese tamelijk verrassend: immers de naoorlogse jaren werden over het algemeen beschouwd als een periode van gezapigheid en bekrompenheid, een tijd ook waarin verzuild Neder-

'De eerste sporen van ontzuiling zijn al in de jaren vijftig te vinden'

land nog als een machtig bouwwerk overeind stond. Jaren van tucht en ascese dus. En dat, *Jaren van tucht en ascese*, was niet toevallig ook de titel van een artikel van Hans Blom, dat een paar jaar later verscheen en waarin de toenmalige directeur van het RIOD (nu: NIOD) constateerde dat wanneer er in de geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw een breuk te constateren was, die niet zozeer gezocht moest worden in de periode van de bezetting, maar in de revolutionaire jaren zestig. Dat was dus eigenlijk opnieuw een steen in de historiografische vijver, want ►

Kiosk op het
Leidseplein in
Amsterdam. Foto:
Nationaal Archief/
Spaarnestad
Photo/Fotograaf
onbekend

wat lag er nu meer voor de hand dan te denken dat wanneer er iets de continuïteit had verstoord, dat wel de Tweede Wereldoorlog moest zijn. De overeenkomst tussen beide artikelen, hoe verschillend gemotiveerd ook, was dat er nu maar eens flink onderzoek moest worden gedaan naar de 'lange jaren vijftig' (1945-1960) waarin het geluk blijkbaar niet zo gewoon was als we altijd hadden gedacht. We zijn nu vijftientwintig jaar verder en er is veel werk verricht, waarbij overigens moet worden bedacht dat het terrein van verzuiling en ontzuiling niet dat van historici alleen is. Ook sociologen en politicologen wroeten in deze grond. Jammer is wel dat daardoor het hele slagveld nog maar moeilijk is te overzien.

Problemen bij de verklaringen

Wanneer verzuiling wordt omschreven als het in kerkelijke of levensbeschouwelijke kring uitoefenen van niet per se aan religie gebonden maatschappelijke activiteiten (onderwijs, sport, welzijnszorg, culturele bezigheden), dan is ontzuiling het verminderen of geheel

wegvallen van die levensbeschouwelijke organisatievormen. Secularisering, dat niet los te zien is van ontzuiling, slaat op individueel gedrag (bijvoorbeeld kerkgang of kerksheld). Historici, sociologen en politicologen laten secularisering en ontzuiling telkens op een ander moment beginnen maar zijn het er wel over eens dat de maatschappelijke oorzaken gezocht moeten worden in grote en lange processen, zoals industrialisering en schaalvergroting en het daardoor verzwakken van de sociale controle op eigen, verzuilde organisaties. Daarnaast zijn er ook specifiekere verschijnselen zoals de toenemende welvaart, amerikanisering, individualisering, de opkomst van radio en televisie en de uitbreiding van het onderwijs. Probleem is alleen dat moeilijk valt duidelijk te maken wat nu de specifieke bijdragen van genoemde oorzaken en verklaringen zijn. Ze hebben er allemaal wel iets mee te maken, maar hoeveel en wat is nu oorzaak en wat gevolg? Zo heeft de welvaarts-explosie van de jaren vijftig vast invloed gehad op de leegloop van de kerken, maar hoe en

Een katholiek gezin. Foto Louis van Paradon, uit het archief van het Landelijk Centrum van de Katholieke Actie.

waarom? En daarop doorredenerend: hoe komt het dat dat proces in de protestantse zuil veel eerder begon dan in de rooms-katholieke, maar wel veel trager verliep? En waarom was er in diezelfde protestantse zuil dan sprake van twee snelheden? Immers het proces verliep bij de gereformeerden veel langzamer dan bij de hervormden.

Een van die specifieke oorzaken is de rol van de zuilgebonden media en dan met name die van een medium waarvan de invloed nauwelijks kan worden overschat, maar desondanks bij het historisch onderzoek altijd een beetje onderbelicht is gebleven, namelijk het geïllustreerde tijdschrift.

Propaganda

Toen in de jaren twintig de radio in Nederland zijn intrede deed zagen bisschoppen en synodes onmiddellijk het grote belang ervan in. Enerzijds vormde het medium een prachtig propaganda-apparaat waarmee de samenhang binnen de zuilen kon worden versterkt, anderzijds kon met een eigen omroep worden voorkomen dat de achterban verleid zou worden zijn oor - letterlijk - te luisteren te leggen bij de religieuze concurrent of nog erger de 'rode ridders' van de VARA (de neutrale AVRO werd als minder gevaarlijk beschouwd). En zo zorgden NCRV, KRO, VPRO en VARA ervoor dat de AVRO het nakijken had met haar pleidooi voor een nationale omroep. De radio raakte al net zo verzuimd als pers en politiek. Het spreekt vanzelf dat drie decennia later de televisie eveneens in dit verzuimde kader werd ontvangen. En juist aan dit 'venster op de wereld' wordt een belangrijke bijdrage aan de ontzuiling toegeschreven. Want voor het eerste apparaat, het zogenaamde *briefkaart-*

model (zo genoemd omdat het beeldscherm ongeveer even groot was als een briefkaart), moest verhoudingsgewijs een vermogen worden neergeteld, terwijl er voor elke zuil maar één avond zendtijd per week beschikbaar was. Hier waren de verhoudingen wel erg zoek en dus was de verleiding groot om ook eens bij de 'buren' te kijken, al was het alleen maar om de nieuwe aanwinst beter te laten renderen. En toen de tv's eenmaal goedkoper werden en de zendtijd zich ging uitstrekken over de hele week (1960) en vanaf 1964 zelfs over twee netten, werd die verleiding alleen maar groter. En als we ontzuiling omschrijven zoals hierboven is gebeurd dan is televisiekijken, zeker op één net voor het hele volk, per definitie een ontzuilde bezigheid. Het binnenhalen van de buitenwereld, inclusief de aanpalende zuilen, zou een enorme invloed kunnen hebben gehad op de levensbeschouwelijke opvattingen van het zuilenvolk. Maar ook hier geldt weer: er was sprake van invloed, maar hoeveel? Want hoe meet je de effecten? (Kijkersonderzoek is er pas vanaf 1965). En bovendien is er ook nog zoiets als *selectieve perceptie*; de

'Televisiekijken is, zeker met één net voor het hele volk, per definitie een ontzuilende bezigheid'

meeste mensen nemen graag informatie tot zich binnen een al bestaand cognitief kader en zijn geneigd alleen nieuwe informatie te accepteren die hun opvattingen bevestigt. De verzuilde instituten boden daarom ook een veilig gevoel. Misschien kon je maar beter niet naar de VARA kijken. En als je het wel deed kon een programma als *Zo is het toevallig ook nog eens een keer*, vooral die van 4 januari 1964 (waarin de verslaving aan de televisie op voor veel religieuze kijkers schokkende wijze aan de orde werd gesteld) je voorgoed genezen. Waarschijnlijk zal, door hun verbroederende ►

De meest ontzuilende kracht zat in de verbroederende werking van de zogenaamde volksprogramma's, zoals Open het Dorp (1962).

Het eerste model televisie kostte een vermogen, terwijl er voor elke zuil maar een avond zendtijd per week was. Alleen al om de kosten van het apparaat eruit te halen was de verleiding om ook op andere avonden te kijken natuurlijk groot.

Tijdschriften als Katholieke Illustratie geven een goede indruk van het dagelijks leven binnen de zuilen.

Jong en oud keek naar de aantrekkelijke Amerikaanse series zoals Mr. Ed, het sprekende paard, van de 'piratenzenders'.

werking, de meeste ontzuilende kracht in de zogenaamde 'volksprogramma's' hebben gezeten. Hierbij valt te denken aan voetbalwedstrijden, quizen en niet te vergeten 'bedeluitzendingen' als *Beurzen Open*, *Dijken Dicht* (1953) en *Open het Dorp* (1962). Om het anders te zeggen: het hoeft niet vanzelfsprekend te zijn dat veel kijkers - gedreven door een enorme nieuwsgierigheid - bij de andere zuilen op zoek gingen naar programma's met een grote ideologische dichtheid.

De echte bijl aan de wortel van het verzuilde omroepbestel waren echter de 'piraten'. Populaire commerciële radiostations als *Radio Veronica* baanden de weg voor de REM die uitzond vanaf een kunstmatig eiland in de Noordzee. Amerikaanse series als *The Invisible Man* en *Mr. Ed*, het sprekende paard, moeten voor veel jongeren maar zeker ook ouderen aantrekkelijker zijn geweest dan bijvoorbeeld *Morgen is het Zondag*, een programma dat de NCRV -

uiteraard - op zaterdag uitzond en waarbij de protestantse schapen alvast voor de kerkdienst van de volgende dag konden oefenen op *Het Lied van de Week*.

Weinig aandacht voor tijdschriften

Wat opvalt in meer dan een kwarteeuw onderzoek naar de ontzuiling is dat aan de rol van één medium heel weinig aandacht is besteed en dat is het geïllustreerde tijdschrift. En dat terwijl er toch gesproken kan worden van een geducht instituut. Vooral de protestantse en rooms-katholieke zuil hadden in respectievelijk *De Spiegel* en *Katholieke Illustratie* een enorm propagandawapen in handen en het interessante van deze media is dat ze, meer dan welke andere bron ook, een heel aardige indruk geven van het leven *binnen* de zuilen. In een van de standaardwerken over de jaren vijftig en zestig, *1950 Welvaart in zwart-wit* van Kees Schuyt en Ed Taverne, wordt de nadruk gelegd op de opvoedende kracht van verzuilde tijdschriften als *Socialisme en Democratie* voor de sociaal-democraten, *Wending* voor de hervormden en *De Bazuin* of *De Nieuwe Linie* voor de rooms-katholieken. Zij werden geleid door bekende en duidelijk voor de zuil herkenbare 'leidsmannen': professoren met een grote uitstraling en eruditie. Zij zouden de grote schare lezers aan de hand hebben genomen om hen via de bespreking van nieuwe ideeën, eigentijdse opvattingen en 'moeilijke onderwerpen' (zoals gezin en seksualiteit) te leiden naar het beloofde land van de moderniteit. Maar hoeveel mensen lazen die bladen? Het is niet bekend maar het moeten er aanmerkelijk minder zijn geweest dan die van de publieksbladen. Van *De Spiegel* weten wij dat het blad tot in de jaren zestig meer dan 200.000 abon-

nees heeft gehad en voor de *Katholieke Illustratie* gelden vergelijkbare cijfers. En hierbij moet worden bedacht dat de overige leden van het gezin waar het blad wekelijks op de mat plofte zeker zullen hebben meegelezen. Daarnaast werd het medium vaak doorgegeven aan familie, burens, kennissen en vrienden en kon het door minder bedeelden (of bij de kapper) worden gelezen dankzij een inmiddels bijna uitgestorven instituut als de leesmap. Volgens kenners van de media mag daarom het aantal van 200.000 gerust met vijf worden vermenigvuldigd. Mogen we dan niet aannemen dat de invloed van iemand als 'De Spiegeldominee', de morele vraagbaak van veel abonnees, op zijn minst even groot is geweest? De discussies over de onderwerpen die door de beste man of zijn lezers aan de orde werden gesteld, zijn

'Protestanten en katholieken hadden met hun tijdschriften enorme propagandawapens in handen'

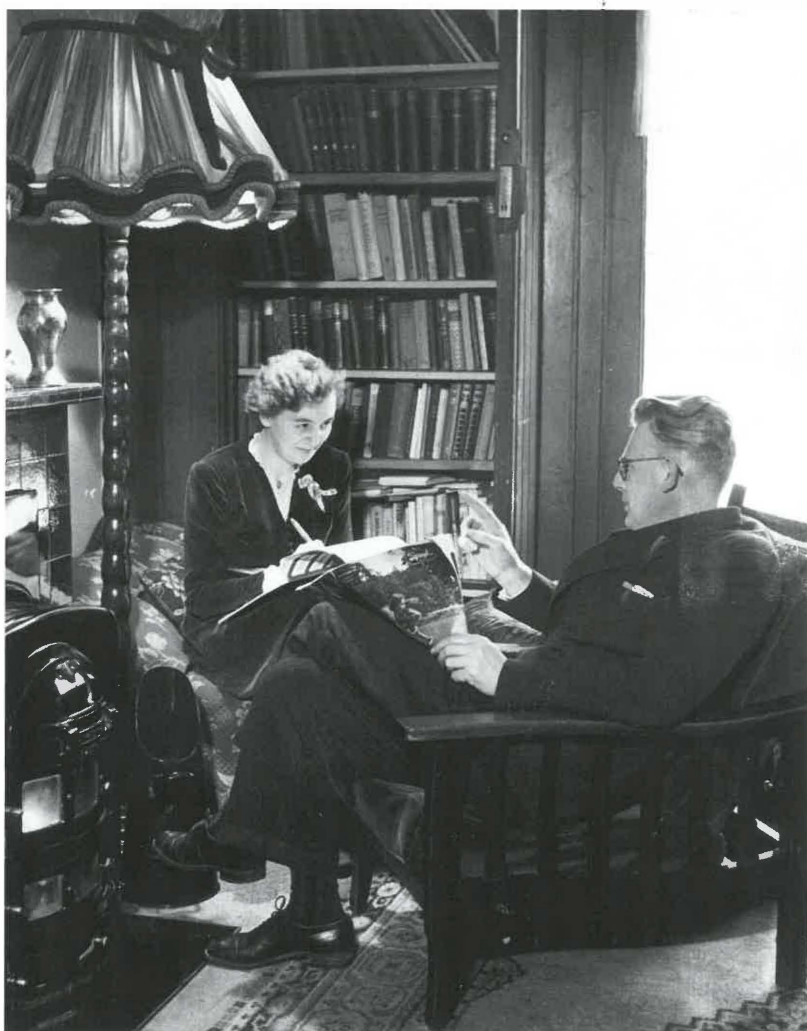
bovendien goed te volgen omdat de protestantse huisvriend een uitgebreide brievenru-briek kende. Daardoor kennen we niet alleen de opvattingen van de populaire leidsman, maar in grote lijnen ook die van zijn lezers. Het volk binnen de zuilen komt zo dichterbij dan in welke andere bron dan ook.

Monnikenwerk

Bij een onderzoek zijn ons, een collega en mij, vele leggers van de *Katholieke Illustratie* en *De Spiegel* onder ogen gekomen en dat leverde een veel meer dan oppervlakkige impressie op van het Rijke Roomse leven en het protestantse equivalent daarvan. Bovendien kon dit monnikenwerk - in ieder geval gedeeltelijk - antwoord geven op vragen die tot nu toe onbeantwoord waren gebleven. Zoals uit het historiografische gedeelte van dit artikel blijkt, moeten bij veel verklaringen voor de ontzuiling noodzakelijkerwijs grote slagen om de arm gehouden worden. Neem als voorbeeld de vraag hoe groot de rol van de televisie is geweest bij het doorbreken van de zuilengrenzen. Uit het voorgaande bleek dat we aannemen dat de kijkers - in ieder geval voor een deel - gemakkelijk over de zuilengrenzen heenstapten. Maar was dat wel zo? Er bestond immers tot 1965 geen kijkersonderzoek? Welnu, na aanvankelijk enige mate van verontrusting te hebben vertoond over de

kwelijke kanten van het nieuwe medium, ging bijvoorbeeld *De Spiegel* al heel snel overstag. Niet alleen nam het aantal pagina's dat aan de televisie werd gewijd snel toe (tot begin jaren zestig drie en vaker zelfs vier pagina's per week) maar bovendien schonk het blad net zoveel aandacht aan de programma's van de andere zuilen (zelfs aan die van de VARA) als aan die van eigen zuil. Dit is toch opvallend omdat je - uitgaande van de beschermings-these - er vanuit zou mogen gaan dat men de lezer juist zou willen behoeden voor contacten met de boze buitenwereld. Maar tegelijkertijd nam het blad, door zo onbekommerd te schrij-

Huiskamer in de jaren vijftig. Meneer leest *De Spiegel*. Het blad had tot in de jaren zestig bijna 200.000 abonnees. Foto: Nationaal Archief/ Spaarnestad Photo.

ven over programma's van andere omroepen dan de eigen NCRV, waarschijnlijk voor veel lezers de morele bezwaren weg om naar die uitzendingen te kijken.

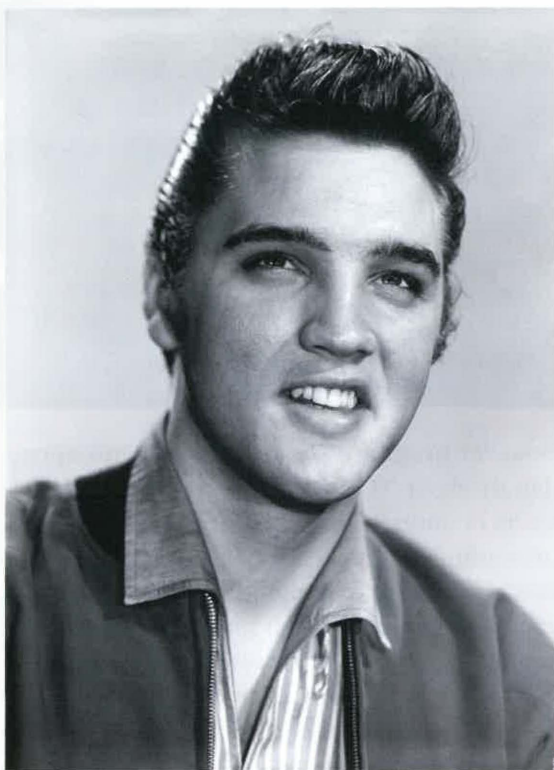
Dus *als* de televisie een bijdrage heeft geleverd aan de ontzuiling, en dat mogen we toch wel aannemen, dan heeft *De Spiegel* dat, althans voor zover het de protestants-christelijke zuil betreft, mede mogelijk gemaakt. En zo, indirect, bijgedragen aan zijn eigen ondergang. ►

Consumptiemaatschappij

Iets vergelijkbaars geldt voor de amerikanisering en het ontstaan van de consumptiemaatschappij. Op het eerste gezicht zou je mogen verwachten dat een blad als *De Spiegel*, waar de geest van Calvijn de nodige tijd had rondgewaard, met tegenzin zou reageren op de tijd van 'frisse consumptie', die in het begin van de jaren vijftig leek te zijn aangebroken. Had de leermeester uit Genève immers niet duidelijk gemaakt dat zuinigheid en vlijt het karakter van de ware gelovige tekende? Maar niets was minder waar. Met veel geestdrift

'Anders dan je zou verwachten stond het protestantse blad *De Spiegel* boordevol advertenties voor consumptieartikelen'

werd de nieuwe levensstijl binnengehaald en een stortvloed van advertenties, ingebed in begeleidende artikelen, leidde de lezers, in ieder geval geestelijk, naar het nieuwe land van melk en honing. Wat daarbij hielp, was dat het blad zijn lezers het thuisland van onze Amerikaanse bevrijders als voorbeeld stelde. Het land dat zulke immense offers had gebracht voor onze vrijheid en ons bovendien ook nog eens onmisbare economische hulp verschaft werd, en niet alleen voor *De Spiegel*, een *reference society*, een land waaraan wij ons in vele zaken konden spiegelen (gemakshalve werden de negatieve kanten van de Verenigde

Zowel in *De Spiegel* als de *Katholieke Illustratie* was er veel positieve aandacht voor alles wat Amerikaans was.

Staten, zoals de criminaliteit, de lezer onthouden). Typerend was dat in en buiten de redactionele kolommen steeds meer Angelsaksische termen opdoken, al was het alleen maar om te laten zien dat het blad niet van gisteren was. Het nieuwe consumeren was blijkbaar zo probleemloos dat de Spiegeldominee op vertederende wijze vertelde van zijn zoontje dat onbewust het 'Onze Vader' begon met: 'Onze Vader, die in de Hema zijn'. De supermarkt als nieuwe kerk dus. *Katholieke Illustratie* deelde dit enthousiasme van harte, waardoor beide bladen misschien onbedoeld bijdroegen aan het ontstaan van een land waar men elkaar, over de grenzen van de zuilen heen, vond in een gemeenschappelijke levenshouding van schuldeloos materieel genot.

Dit artikel kan maar heel summier aangeven welke grote betekenis de verzuilde publieksbladen voor het historisch onderzoek zouden kunnen hebben. En dan is een tijdschrift als *Panorama* (dat voor 1965 in geen enkel opzicht leek op het blad van nu) nog niet eens genoemd. Op dit moment wordt in de KB in Den Haag hard gewerkt aan het digitaliseren van vele kranten en tijdschriften. Ik hoop dat wanneer in de nabije toekomst de geïllustreerde weekbladen toegankelijker zijn geworden, ook hun waarde als bron, zeker voor het verschijnsel ontzuiling, meer dan nu zal worden gewaardeerd. ■